

МОСКОВСЬКИЙ “ЧАСОВНИК” ІВАНА ФЕДОРОВА ТА ПЕТРА МСТИСЛАВЦЯ 1565 РОКУ ІЗ ЗІБРАННЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Відомо, що Часослов (“Часовник”) Івана Федорова та Петра Тимофіїва Мстиславця московського друку 1565 р. мав два видання: перше, видрукуване 8 серпня 7073 – 29 вересня 7074 (1565) рр. 174 арк. 8*, 13 рядків, шрифт 84 мм. Друк двома фарбами у два прогони. Відомий єдиний збережений його примірник – у Королівській бібліотеці Альберта, Брюссель, Бельгія. Друге, видрукуване 2 вересня – 29 жовтня 7074 (1565) р. 172 арк., 8*, 13 рядків. Шрифт 84 мм¹. Відомо п’ять збережених примірників: у Великобританії: Кембридж та Бібліотека Ламбетського палацу (Лондон); Данії: Копенгаген, Королівська бібліотека; Російській Федерації: Російська національна бібліотека, Санкт-Петербурзький державний університет.

Друге видання було здійснене за наказом царя як додатковий тираж до першого, якого явно не вистачило на забезпечення потреб. Припускають, що перше видання було зроблене на замовлення купців Строганових. Узбереженому описі бібліотеки Строганових 1578 р. вказано про 48 “Часовників” Івана Федорова та Петра Мстиславця. Російські фахівці стверджують: “Так что, если и всплывет второе издание этой книжицы, то скорее всего это произойдет на севере России. Кстати, последний «Часовник» (мається на увазі СПбду). – *Т. Л.* был найден совсем недавно в заброшенной северной деревне. Цена на скромную вторую книжицу Ивана Федорова сейчас может достигать совсем нескромной цифры с 5-ю или 6-ю нулями в валюте. Строгановы часто дарили книги церквам и монастырям”².

Примірник другого видання “Часовника” із зібрання Музею історії міста Києва (далі – МІК) (іл. 1. Корінець “Часовника” Івана Федорова зі збірки МІК) складається з 22-х зошитів, в яких 344 сторінки. Сигнатура проставлена кириличними літерами, в кожному зошиті по 8 аркушів, в останньому – 4. Висота набору 13 рядків. Головні, ініціали та деякі рядкові літери набрані кіновар’ю. Перед початком кожної статті – орнаментальні заставки. Зміст “Часовника”: “Начало вечерни”, “Начало третиаго часа”, “Начало утрени”, “Начало павечерницы яко же певаема бывает в великий пост”, “Канон пресвятой Богородицы, творение кир. Феофана”, “Тропари воскресны и богородичны и ипакои осмимъ гласовомъ”, “Тропари богородичны и кондаки дневные”. На аркушах 170–172 розміщена післямова Івана Федорова: “Всемогушаго невидимаго Бога силою, дѣйством же и хотѣнием, милость словом его в душе излися во вся роды человека...”. (Іл. 2. Палітурка “Часовника” із розгорнутим вкладним записом).

Київський музейний примірник “Часовника” надійшов до збірки під час відомої передачі зібрання Сержа Лифаря місту Києву разом з частиною його бібліотеки, де

¹ *Каратаев И. П.* Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. – СПб., 1878. – Вып. 1: С 1491 по 1600 гг. – С. 133–134, № 62; *його ж.* Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. – СПб., 1883. – Т. 1: С 1491 по 1652 гг. – С. 156–157, № 70.

² <http://www.raruss.ru/slavonic/slav3/1572-chasovnik-fedorov>

серед стародруків є також примірник 2-го видання “Азбуки” Василя Бурцова-Протопопова московського видання 1637 р.

Примірник “Часовника” має вкладний запис на папері, вклеєний перед титулом видання (іл. 3. Вкладний запис “Часовника”). Латинський текст вкладного запису записаний трьома почерками. Текст і переклад³ вкладного запису:

1. 73. Psalterium ad usum Ecclesiae Greceae aliis etiam precationibus permixtum. Liberis Cyrillicis Moscovitis et servis usitatis.

Переклад: 73. Псалтир для використання в грецькій церкві також із іншими молитвами перемішаний. Книжникам кириличним московитським і служникам зазвичай притаманний.

2. 1574 ad 29 mart (o mense?) Gasparo Hebrz

Hinc librum dono dedit Casparus Hoyerus amico suo Domino Michaeli Zernowitzkowiо.

Переклад: 1574 29 березня. Гаспар Гебрц

Цю книгу в дар надав Каспар Гепер другові своєму, пану Михайлові Зерновицькому.

3. Anno domini 1574 Mense 29 Martiis Erat missus ad Sacram Caesariam Maiestatem Constantinus Scobeltzin Sobakinsin ab principe Muscoviae.

Переклад: Року Божого 1574, 29 березня. Був посланий до Священної Цісарської Величності Костянтин (Скобельцин) Собакін (син) правителем московським.

Рідкісний вкладний запис можна умовно поділити на три складові, що відрізняються почерками. Про Каспара Гепера (Гебрца), Михайла Зерновицького практично нічого не відомо, а от інформація про посольство до Максиміліана II, цісаря Священної Римської імперії у Відень та Регенсбург є відомою. Про московське посольство, що відбулося у 1576 р., очолюване Захарієм Івановичем Сугорським, який був послом у Кримський ханат бл. 1572 р., разом з дяком Андрієм Арцибашевим, відомо, що вони відстоювали інтереси царя Івана Грозного у претензії на престол Речі Посполитої, на який претендував також син Максиміліана Ернст. Завданням посольства було передати імператорові згоду царя відмовитися від польської корони в обмін на передачу Києва та українських земель як “государевых вотчин” Московському царству. Також цар претендував на протекторат над Лівонією. Сугорському було наказано у разі невдачі схилити Максиміліана до союзу з Московією проти ставленика Османської імперії Стефана Баторія.

Місія виявилася неуспішною. Навіть зустріч з папським легатом закінчилася невдало – Сугорський відмовився взяти папський лист до Івана Грозного.

Все посольство було зафіксоване на відомій німецькій ілюмінованій гравюрі, видрукуваній у Празі Міхаелем Петтерлем (Іл. 4. Посольство Московського царя до імператора Священної Римської імперії Максиміліана II. Ритина. Іл. 4а. Фрагмент гравюри із зображенням духовенства з книгами). Більше того, зберігся увесь перелік прізвищ представників російського посольства, і серед них Костянтина Собакіна немає. Можна припустити, що його місія, згідно з інформацією вкладного запису, полягала у підготуванні посольської місії ще за два роки перед тим.

Собакіни – дрібний дворянський рід із Коломни, далекі родичі відомого Малюти Скуратова. Серед них відома третя дружина Івана Грозного Марфа Василівна Собакіна, що була дружиною цареві всього 15 днів, померла отруєна 13 листопада

³ Висловлюю вдячність за допомогу у перекладі з латини Людмилі Савчинській-Шевченко.

1571 р. Як зазначав Б. Н. Флоря, “когда царь в октябре 1571 года отпраздновал свой брак с Марфой, отец жены, Василий Степанович Собакин, был пожалован боярским саном, дядя, Василий Меньшой, стал окольничим, двоюродный брат царицы, Каллист, – царским кравчим, другой сын Василия Меньшого, Семен, – царским стольником”⁴. Варлаам Собакин Меньшой після смерті Марфи був пострижений у монастир. Двоюродні брати Марфи також постраждали. Як зазначав Б. Н. Флоря, “не прошло и двух лет, как Каллист и Семен Собакины были обвинены в том, что «хотели чародейством извести» царя и его детей, и были казнены вместе со своим отцом”. Ця царська беззастережна езекуція розтяглася на роки, коли “болезненной подозрительности и жестокости Грозного не было предела, и уже после 1574 года в послужных списках русского двора мы не встретим ни одного представителя рода Собакиных”⁵.

До колекції Сержа Лифаря це видання потрапило від Сергія Дягілева, очевидно, як подарунок. Про цей примірник ходили чутки. Одне з російських видань писало: “В книге Сергея Лифаря «Дягилев и с Дягилевым» (Париж, 1939) указывается, что в библиотеке Дягилева в Париже находился экземпляр Часовника 1565 г. По отзыву проф. А. А. Сидорова, описание Лифаря не дает возможности судить о том, первое это или второе издание Часовника...”⁶.

Вказівка на це видання в колекції С. Дягілева у С. Лифаря свідчить наступне: “Собирает Сергей Павлович книги дилетантски – что попадает под руку, но и тут сказалась счастливейшая волшебная палочка, данная судьбою Дягилеву для открывания кладов, – «попадались под руку» ему ценнейшие и редчайшие вещи: полный и прекрасной сохранности «Часослов» русского первопечатника Ивана Федорова (дефектный экземпляр, без первых страниц, хранится в качестве книжной святыни в Петербургской Публичной библиотеке), «Апостол», два экземпляра сожженного при Екатерине II издания книги А. Н. Радищева «Путешествие из Петербурга в Москву» и прочее”⁷.

Археографічний опис примірника “Часовника”.

Палітурка пізнішого часу картонна, обтягнута червоною шкірою, золоте тиснення на бинтовому корінці: HORAE / MOSKAU 1565

1-а сторінка форзаца: на паперовій підклейці написи олівцем:

RNЭЭ motto

Tchaslow. Moskau, Iv. Fedorov + P. Mctislavzev, 1565

NB 79280 Hol[y]schrack

2-а сторінка форзаца: фіолетовий чорнильний відбиток печатки Сержа Лифаря: у лавровому вінку, зав’язаному стрічкою з лірою вгорі напис Lifar (іл. 5. Відбиток печатки Сержа Лифаря).

Вкладний запис розміром 200×120 мм підрізаний і заброшурований у корінець під час виготовлення палітурки, має два згини: горизонтальний і вертикальний. Крім того, папір має діагональну складку у верхній правій частині аркуша, утворену

⁴ Електр. ресурс. Реж. доступу: <https://profilib.net/chtenie/63670/boris-florya-ivan-groznyu-84>

⁵ Там само.

⁶ Електр. ресурс. Реж. доступу: <http://www.raruss.ru/slavonic/slav3/1572-chasovnik-fedorov.html>

⁷ Лифарь С. Дягилев и с Дягилевым. – Париж, 1939. – С. 25. Вказана на цій сторінці “Азбука” Василя Бурцева московського друку 1637 р. теж зберігається у Музеї історії міста Києва, як й інші стародруки пізнішого часу з указаної колекції.

під час брошурування. Шифри Музею історії міста Києва: КВ-57309, СпКн-142, Кн-7723.

Київський музейний примірник є унікальним з огляду на його збереженість, наявність вкладного запису та походження з колекції відомого київського генія танцю Сержа Лифаря.

Тетяна Люта (Київ)